

СЕКЦІЯ 4. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.964.2

DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-44

ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОНОТАЦІЇ ГЕНЕЗИСУ Й РОЗВИТКУ ПСИХОАНАЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ (ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ ЗІГМУНДА ФРЕЙДА)

Вертель А.В., к. філос. н., доцент,
заступник директора з наукової роботи

*Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка*

Мотрук Т.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Пасько К.М., к. філос. н.,
доцент кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті розглянуто передумови виникнення і становлення психоаналітичної теорії, визначено етапи її розвитку та вплив на неї європейської філософії Нового часу. Показано, що психоаналіз як утілення «некласичної психології» виникає в умовах епістемологічної кризи, в атмосфері загальнотеоретичних суперечок про природу психічного й на основі наукового детермінізму.

Ключові слова: психоаналітична теорія, філософія, ірраціоналізм, постнекласична раціональність.

Вертель А.В., Мотрук Т.А., Пасько К.М. ФИЛОСОФСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОННОТАЦИИ ГЕНЕЗИСА И РАЗВИТИЯ ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ (К 80-ЛЕТИЮ СО ДНЯ СМЕРТИ ЗИГМУНДА ФРЕЙДА)

В статье рассмотрены предпосылки возникновения и становления психоаналитической теории, определены этапы ее развития и влияние на нее европейской философии Нового времени. Показано, что психоанализ как воплощение «неклассической психологии» возникает в условиях эпистемологического кризиса, в атмосфере общетеоретических споров о природе психического и на основе научного детерминизма.

Ключевые слова: психоаналитическая теория, философия, иррационализм, постнеклассическая рациональность.

Vertel A.V., Motruk T.O., Pasko K.M. PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL CONNOTATIONS OF GENESIS AND THE DEVELOPMENT OF PSYCHOANALITIC TRADITION (TO THE 80-th ANNIVERSARY OF THE SIEGMUND FREUD DEATH)

The article describes the preconditions of the appearance and formation of psychoanalytic theory, defines the stages of its development and the influence of European modern times philosophy on it.

The correlation problem of mind and passion has constantly emerged in the philosophy history. Thereupon it gradually moved into the area of exploring the relationship between consciousness and the unconsciousness. Investigations of the unconsciousness are present in the works of the New Time philosophy representatives (G.V. Leibniz, B. Spinoza). After, they were reflected in the classical German philosophy (I. Kant, J.G. Fichte, F. Schelling, G. Hegel), and later they were developed in the works of representatives of irrationalism (F. Nietzsche, A. Schopenhauer, E. von Hartmann).

In the psychoanalysis, the psyche of man is constantly re-opened: it is not given once and forever, but it acquires a new form due to the psychoanalyst's interpretation of the conscious meaning of the unconsciousness. Psychoanalysis is philosophical doctrine, scientific theory, technology of treatment. Subject of psychoanalysis is not the completed knowledge, but is an open dynamical system that is self-evolving. In addition, it is a human-dimensional system. Since the object of psychoanalysis is the meanings of the unconsciousness, which must be acknowledged, then the ideal of value-neutral study is being transformed here. Obviously, S. Freud is one of the first at the XIX–XX centuries, who brought one of the samples of post-classical rationality to the science of our time.

The psychoanalysis of S. Freud was evolved from the elementary psychotherapeutic reception to the general philosophical and sociological doctrine. There are three main stages in the development of classical psychoanalysis: 1) clinical; 2) psychological; 3) metaphysical. According to S. Freud, every person seeks to satisfy his instincts and appetites, and society suppresses this orientation, which causes a hostile attitude of man to culture. S. Freud also used principles and methods of psychoanalysis to analyze the religion.

Psychoanalysis, as the embodiment of “non-classical psychology”, arises in the conditions of epistemological crisis, in the atmosphere of general theoretical disputes about the nature of the mental and on the basis of scientific determinism. Passing the path from a purely biological concept, psychoanalysis is being transformed into culturological and actual philosophical versions.

Key words: psychoanalytic theory, philosophy, irrationalism, post-non-classical rationality.

Постановка проблеми. Фрейдівський психоаналіз виявився каменем спотикання, яким випробовувалися на міцність інші, далекі від основної його проблематики, концепції, схрещувалися списи посередніх і досить серйозних полемістів, на якому споруджувалися нові наукові теорії з неодмінною вивіскою «нео» або «пост». Зараз уже очевидно, що З. Фрейд був однією з тих масштабних фігур, якими створювався контекст ХХ століття. Важливість цієї поста-ті в історії психології й в історії культури переоцінити неможливо, навіть якщо ми перерахуємо всі його неймовірні заслуги. На думку А. Сосланда, «значення праць Дідуса (Grossvaeterchen – Дідусь – повсякденне прізвисько З. Фрейда в психоаналітичному співтоваристві) неможливо адекватно оцінити, якщо розглядати їх тільки з позиції психоаналізу та психоаналітичної спільно-ти. Повністю розібратися в його спадщи-ні можна, тільки якщо виходити з велико-го культурного контексту – ось відповідна рамка для масштабу його особистості» [9, с. 170].

Численні судження різних авторів щодо психоаналізу свідчать про наявність різ-нопланових, іноді полярних точок зору на сутність фрейдівського вчення. Ураховую-чи інтерес, що зростає, до психоаналізу в сучасному суспільстві, маємо можливість звернутися до спадщини З. Фрейда і його послідовників, зосередити увагу на співвід-ношенні між психоаналізом і філософією.

На основі викладеного можна сформу-лювати **мету дослідження**, яка полягає у визначенні етапів розвитку психоаналітич-ної теорії та впливу на її становлення фі-лософії Нового часу й німецької класичної філософії.

Виклад основного матеріалу дослі-дження. Психоаналіз (від грец. Ψυχή – душа і ἀνάλυσις – розкладання, розчленування) – частина психотерапії, лікарський метод до-слідження, розроблений З. Фрейдом для діагностики та лікування істерії. Потім він був переосмислений як психологічна док-трина, спрямована на вивчення прихованих зв'язків та основ душевного життя людини. Ця доктрина будується на припущенні, що відомий комплекс патологічних уявлень, особливо сексуальних, «витісняється» зі сфери свідомості й діє вже зі сфери несві-домого (яке мислиться як сфера панування сексуальних прагнень), під різноманітними масками проникає у свідомість і загрожує духовній єдності Я, інтегрованого в навко-лишній світ.

У дії таких витіснених «комплексів» вба-чали причину забування, застережень, мрій, помилкових вчинків тощо. Їх лікуван-

ня намагалися проводити так, щоб під час бесіди (аналізу) можна було вільно викли-кати ці комплекси з глибини несвідомого й усувати їх (шляхом бесіди або відповідних дій), надаючи пацієнтові можливість відре-агування. Прихильники психоаналізу при-писують сексуальному «лібідо» центральну роль, розглядаючи душевне життя загалом як сферу панування несвідомих сексуаль-них прагнень до задоволення або неза-доволення. Виходячи з вищевикладеного, сутність психоаналізу можна розглянути на таких рівнях:

1. Як міф.
2. Як метод лікування психічних захво-рювань (психоаналітична теорія).
3. Як систему знань про поведінку лю-дини.
4. Як світоглядну систему й філософію [10, с. 66].

Психоаналіз З. Фрейда пройшов еволю-цію від елементарного психотерапевтично-го прийому до загального філософсько-со-ціологічного вчення. Внутрішня логіка, зміна домінант дають можливість виділити три основні етапи розвитку класичного пси-хоаналізу: 1) клінічний; 2) психологічний; 3) метафізичний.

На клінічному етапі (1896–1905) психоа-наліз був переважно новою психотерапією, доповненою спеціальними гіпотезами й те-оріями, сформульований комплекс нових уявлень про основи психотерапії. Викла-дено ідеї, методику, техніку й результати психоаналізу, розвинено психоаналітичну концепцію неврозів, досліджено зв'язок сексуальності з психічною діяльністю, з'я-совано уявлення про несвідоме, встанов-лено основні елементи структури й меха-нізми функціонування психіки, розроблено основи психоаналізу.

На психологічному етапі (1905–1913) психоаналіз трансформувалася головним чином у загальне вчення про людину. На цьому етапі розвивалися уявлення про психоаналіз і його можливості, формулю-валися ідеї про основні принципи, тенден-ції, мотиви й установки психічного життя, розвивалися уявлення про природу та ролі комплексів, механізми творчої діяльності, психологічні теорії людини, культури й релігії.

На метафізичному етапі (1913–1939) пси-хоаналіз отримує статус філософсько-соці-ологічного вчення про людину, культуру й суспільство. На цьому етапі завершувалася розроблення уявлень про психоаналіз як цілісну систему та його можливості, розви-валися концепції про структуру особисто-сті, механізми її захисту й діяльності, до-сліджувалися проблеми моралі, конфлікту

особи та культури, людини й суспільства, намічалися орієнтири розвитку психоаналітичного вчення.

Виступаючи проти метафізичного розуміння буття людини у світі, психоаналітична філософія З. Фрейда протистоїть двом граничним філософським позиціям: раціоналізму, що виводить емпіричне існування індивіда з абсолютної ідеї чи світового духу, з одного боку, і містичного раціоналізму, що розчиняє людську істоту в сліпій волі або несвідомому началі, що стоїть поза межами людського буття як такого – з іншого. З. Фрейд не сприймає ні об'єктивно-ідеалістичного розуміння, ні суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення світу в їх максимально виражених формах. Перше заперечується ним унаслідок того, що він визнає матеріальність світу, що існує об'єктивно, незалежно від будь-якого духу, який ширяє над реальністю і творить з Я.

З. Фрейд виходить із реальності зовнішнього світу, вважаючи, що, будучи незалежним від суб'єкта, який його пізнає, цей світ може розкритися перед людиною в процесі наукового пізнання. Він не вступає у відкриту полеміку з тими філософами, які інтерпретують світ з об'єктивно або суб'єктивно-ідеалістичних позицій. Виняток становить релігійний світогляд, який осмислюється ним із погляду критики релігійних вірувань, чому З. Фрейд присвятив праці «Майбутнє однієї ілюзії», «Мойсей і монотеїзм». Але З. Фрейд мовби ставить себе над філософською полемікою, що стосується розуміння зовнішнього світу. Для нього важливо зрозуміти основу людського буття, структурні елементи людської психіки, принципи розгортання життєдіяльності індивіда та мотиви поведінки людини в насколишньому світі. З. Фрейд не відвертається від онтологічної проблематики, а переносить її в глибини людської істоти.

З. Фрейд виходить із того, що, по-перше, розуміння зовнішнього світу є неповним і недостатнім, якщо не буде заздалегідь розкрита природа внутрішньої організації. По-друге, у своїх глибинних вимірах людське буття так само реальне, як і зовнішній світ, отже, вивчення людської психіки має ґрунтуватися на наукових методах, подібно до того, як об'єктивна реальність досліджується засобами науки.

Велике значення З. Фрейд надає виявленню тих рушійних сил, які зсередини задають спрямованість людського розвитку. Такими рушійними силами в психоаналітичному вченні З. Фрейда визнаються потяги людини. Потяг виявляється об'єктом як психоаналізу, так і біології, психічного й соматичного (тілесного). Це полягає в

тому, що він ніколи не стає об'єктом усвідомлення. «Говорячи про потяг, ми завжди маємо справу з уявленням, що репрезентує його. Парадокс суміжного поняття полягає в тому, що він залишається найменш відомим, найбільш міфологічним і водночас найбільш важливим» [12, с. 239].

Специфіка психоаналітичної філософії полягає в тому, що до уваги береться тільки психологічне значення зовнішнього світу. Усі інші складники не є предметом осмислення, не входять до основи психоаналітичного вчення. Інша його особливість полягає в тому, що основним об'єктом дослідження в З. Фрейда стає специфічна форма реальності. Вивчається не просто внутрішній світ людини, а та сфера психічного, у межах якої відбуваються істотні та значимі для людської життєдіяльності процеси й зміни, що впливають на організацію всього людського буття.

Звертаючись до осмислення психічної реальності, З. Фрейд намагається переосмислити картезіанські уявлення про тождність людської психіки зі свідомістю. Він приймає гіпотезу про існування несвідомого пласта людської психіки, в надрах якого відбувається особливе життя, ще недостатньо вивчене й осмислене, проте реально значиме й таке, що помітно відрізняється від сфери свідомості. Причому якщо у філософських системах минулого визнання самостійного статусу несвідомого обмежувалося в кращому разі спробами розгляду взаємовідносин між свідомими й несвідомими процесами, то З. Фрейд іде далі. Він не лише розглядає взаємовідносини між двома сферами людської психіки, тобто свідомістю і несвідомим, а й прагне розкрити змістові характеристики саме несвідомого психічного, виявити ті глибинні процеси, що протікають по той бік свідомості. На думку М. Фуко, «психоаналіз – це зовсім не відгалуження психології; це повернення до того досвіду архаїчного, в приховуванні якого, власне, і полягає сенс психології в сучасному світі» [14, с. 400].

На його думку, одна з основних властивостей несвідомих процесів полягає в тому, що для них критерій реальності не має ніякого значення. Так, З. Фрейд говорить: «Я ж намагаюся описати реальність, а в реальності психічні явища, як правило, зумовлені сукупністю мотивів, складним поєднанням душевних спонукань, тобто котрі наддетерміновані» [13, с. 200].

Незалежно від того, з чим має справу людина, чи із зовнішньою дійсністю, або з якими-небудь уявними продуктами діяльності, чи то фантазія, марення або ілюзії, усе це може сприйматися нею як психічна

реальність. Тому З. Фрейд висловлює думку, щоб не робити відмінності між фантазією й дійсністю. Більше того, для З. Фрейда фантазія виявляється такою формою людського існування, в якій індивід звільняється від домагань з боку зовнішньої реальності, де набуває колишню свободу, раніше втрачену ним у силу необхідності зважати на реальний навколишній світ.

Отже, З. Фрейд входить у традиційну сферу філософських суперечок, яка стосувалася співвідношення свободи та необхідності, випадковості й закономірності. З. Фрейд займає в цьому питанні своєрідну позицію. З одного боку, його погляди збігаються з філософією І.Г. Фіхте: несвідоме керується «принципом задоволення», тобто не має будь-яких обмежень, тоді як у сфері свідомості діє «принцип реальності» з притаманними йому соціокультурними заборонами. З іншого боку, фрейдівські роздуми про несвідоме лежать у руслі філософії Ф. Шеллінга, оскільки З. Фрейд не розглядає психічні процеси як щось довільне, нічим не детерміноване.

З. Фрейд не відкидає випадковість, вважаючи, що буття людини у світі нерідко залежить від випадку, хоча в самому світі діють досить суворі і стійкі закономірності. Але він не абсолютизує роль випадковості в розвитку світу. На відміну від тих філософів, для яких тільки випадок є причиною виникнення того чи іншого явища, З. Фрейд визнає закономірності, що діють у реальному світі і стоять за кожною випадковістю. Інша справа – сфера психічної реальності, внутрішній світ людини. Тут, на переконання З. Фрейда, немає місця для випадковості, пов'язаної з бажаннями окремої людини.

У психоаналітичній філософії відстоюється точка зору, згідно з якою людська діяльність підпорядковується певним закономірностям, а психічні процеси мають свою детермінацію, виявлення й розуміння сутності, яка має стати об'єктом пильної уваги дослідників. Отже, в психоаналітичній філософії відбувається осмислення онтологічної проблематики, розглянутої під кутом зору людини у світі.

Важливим моментом створення психоаналізу була відмова З. Фрейда від гіпнозу. Близько п'яти років (1887–1892) З. Фрейд регулярно застосовував гіпноз у своїй лікарській практиці. Потім він обмежив сферу його використання, а з 1896 року й зовсім перестав звертатися до гіпнозу як лікувального засобу, лише раз від разу вдавався до нього з метою експерименту [15, с. 159]. Саме ця відмова виявилась домінантною ознакою переходу від донавкової психотерапії до науковості й об'єк-

тивності. Найважливішим вираженням науковості психоаналізу для З. Фрейда була можливість встановлювати причинні зв'язки у сфері людської свідомості та поведінки. Своє уявлення про науковість психоаналізу З. Фрейд пов'язує як із можливостями опису «топіки» (місця), «динаміки» (способу функціонування) й «енергетики» (рушійних сил) несвідомого, так і з практикою клінічної роботи [1, с. 288]. Необхідно пам'ятати, що до всієї академічної філософії З. Фрейд відчував «граничну відразу» [17, с. 169]. Він категорично заперечував зв'язок психоаналізу з філософією й за кожного зручного випадку прагнув від неї відректися, вважаючи за краще висувати на перший план своїх праць клінічний матеріал або результати самоаналізу. «Забудькуватість» З. Фрейда щодо своїх філософських витоків пояснюється тим, що він хотів виглядати в очах оточуючих істинним науковцем, який не будує свої теорії на сумнівних абстрактних спекуляціях. Є серйозні підстави для твердження, що в період висунення основних психоаналітичних гіпотез З. Фрейд відштовхувався не стільки від клінічного досвіду, скільки від філософських уявлень про природу та механізми функціонування людської психіки. Він добре був знайомий з ідеями давньогрецьких авторів, а також із роботами Ф. Ніцше й А. Шопенгауера [7, с. 113].

З. Фрейд отримує свою інтелектуальну освіту в той час, коли домінуючим був позитивізм. Позитивізм був чимось більшим, ніж просто науковим підходом, це була своєрідна позиція, яку інтелектуали XIX століття характеризували великим розвитком промисловості і природничих наук.

З. Фрейд скептично ставився до всієї метафізики, що змусило його обдумати проект нової науки, який перевершував би її – науку, названу ним метапсихологією, в якій він дає психологічні та раціональні пояснення того, де раніше було місце окультному, релігійному, паранормальному й надприродному трактуванню явищ.

Водночас З. Фрейд неодноразово повторював, що «фабрикацію світогляду» він віддає на відкуп філософам, тоді як сам залишається вченим і лікарем. Він уважав, що «психоаналіз не здатний створити власний світогляд, хоча цього й не потребує, бо він – частина науки й може приєднатися до наукового світогляду. Але навряд чи його варто називати саме так, тому що йому не все відкрито, він далекий від досконалості й не є завершеним і систематичним» [11, с. 389].

Проблема співвідношення розуму і пристрастей постійно поставала в історії філо-

софії й надалі, поступово переміщаючись у площину розгляду взаємин між свідомістю та несвідомим. Уже Б. Спіноза відмовляє свідомості в автономному існуванні. Свідомість завжди складається з ідей, що впливають на зовнішні тіла, але ці ідеї – лише обмежена актуалізацією частина всіх ідей, які організують душу, всеосяжною повнотою яких володіє лише Бог. Отже, людина, згідно з Б. Спінозою, спочатку позбавлена можливості усвідомлення більшості ідей, що формують її душу. Свідомість завжди зумовлена несвідомою стихією.

3. Фрейд рідко звертався до праць Б. Спінози, але в одному зі своїх інтерв'ю він стверджує, що завжди жив «у середовищі Спінози». Деякі з його послідовників (Л. Андреас Лу Саломе, В. Тауск) були добре знайомі з філософією Б. Спінози. Крім того, деякі фрейдистські мотиви нагадують великі теми «Етики» Б. Спінози: передусім ідея, що психологічно не зводиться до свідомого, і те, що події, які відбуваються в психічній сфері, впливають на тіло. Часто привид Б. Спінози давав про себе знати протягом усієї історії психоаналізу. Так, Ж. Лакан своє відрахування з Міжнародної психоаналітичної асоціації (1953) порівнював з вигнанням Б. Спінози з Амстердамської синагоги (1660) [18, с. 428–429].

Концепція несвідомого вперше чітко сформульована Г.В. Лейбніцем у «Монадології» (1720). У цій концепції несвідоме виступає як нижча форма душевної діяльності, що лежить за межею усвідомлених уявлень, піднесених, подібно острівцям, над океаном темних перцепцій (сприйняття). У філософії Г.В. Лейбніца проблема взаємовідношення свідомості й несвідомого поставала у зв'язку з розглядом так званих «малих» «непомітних сприйняття», які людина не усвідомлює. Він виходив із того, що без розумного осягнення цих «непомітних сприйняття» або «несвідомих страждань» уявлення про особистість, про внутрішній світ Я виявляється не повним. Він і зробив спробу проникнення у внутрішній світ людини, розрізняючи в особистості сферу явищ Я і сферу свідомості Я. Уявлення Г.В. Лейбніца про несвідомі психічні акти відображено в низці філософських систем, у яких проблематика несвідомого психічного стала об'єктом найпильнішої уваги. Відлуння цієї концепції містяться в працях І. Канта, Г. Гегеля, Г.Л.Ф. Гельмгольца, Й.Ф. Гербарта, а також у філософських міркуваннях А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Е. фон Гартмана.

Для І. Канта проблема несвідомого викликала інтерес у зв'язку з припущенням ним можливості існування в душі людини

«неясних» уявлень, які завдають занепокоєння розуму. Якщо допустити можливість існування таких уявлень, виникає питання: як людина може знати про них, якщо вона їх не усвідомлює? Таке питання порушено свого часу Дж. Локком, і саме на підставі цього, як уважає І. Кант, він заперечує наявність у душі людини «неясних» уявлень. Згідно з І. Кантом, хоча безпосередньо людина й не усвідомлює подібних уявлень, проте опосередковане впізнання їх можливе.

Філософські міркування про несвідоме траплялися й у Г. Гегеля, зокрема у «Філософії духу». Наприклад, розгляд несвідомих актів духу співвідносився з висвітленням темної «несвідомої схованки», в якій зберігається світ нескінченних образів та уявлень без наявності їх у свідомості. При цьому Г. Гегель докладно простежує, як саме образи й уявлення, що дримають у глибинах людської істоти, піднімаються на поверхню свідомості, проникають у буденний досвід людини. Деяка схожість з гегелівським розумінням «несвідомої схованки» людської душі виявляється й у філософських міркуваннях К.Г. Юнга.

Опис блукань «несвідомого духу» мав у Г. Гегеля раціональний характер. Він органічно вписувався в раціональні конструкції власної філософії. Але була й інша лінія у філософії, де проблема несвідомого розглядалася в ірраціональному плані. А. Шопенгауер, який виступив із критикою гегелівського раціоналізму, у головній філософській праці «Світ як воля й уявлення» висунув тезу, згідно з якою початком усього суцього є несвідоме воля, а першим фактом свідомості – уявлення. У розумні А. Шопенгауера саме несвідоме воля створює реальні об'єкти, які за допомогою уявлення стають доступними людській свідомості.

В А. Шопенгауера воля також виступає як щось несвідоме і сліпе. Ця неприборкана й некерована сила дає поштовх до створення всіх реалій у житті. У філософії А. Шопенгауера інтелектуальна діяльність людини становить щось побічне, що не має ніякого принципового значення для пізнання. Розум здатний пізнати тільки явища, але не суть того, що відбувається. Воля, вона ж несвідоме, є в людині реальною й сутнісною, інтелект – похідним і зумовленим. Несвідоме виступає початковим і природним станом речей, будучи основою, з якої в окремих видах виростає свідомість, але й на цьому етапі переважає несвідоме.

Це означає, що в шопенгауерівських міркуваннях несвідоме належало не тільки до сфери людського духу, а й до буття як такого.

Психічне несвідоме було тільки незначною частиною онтологічного несвідомого, з надр якого в процесі еволюційного розвитку виникало власне несвідоме людини та її свідомість. Звідси висновок А. Шопенгауера про примат несвідомого над свідомістю: «Несвідоме – це споконвічний і природний стан усіх речей; отже, воно є тією основою, з якої, [...] виростає свідомість: тому несвідоме навіть і на цьому вищому щаблі все ще переважає» [16, с. 117].

Проблема несвідомого розглядається в працях Е. фон Гартмана. Німецький філософ не обмежився аналізом психічного несвідомого, а спробував, подібно А. Шопенгауєру, хоча й в іншій формі, перевести це поняття в онтологічну площину. Е. фон Гартман назвав свою теорію «Метафізика несвідомого», де несвідоме виступає як невід’ємний елемент людської психіки, джерело життя і її рушійна сила. Примітно, що у філософії Е. фон Гартмана містяться всі елементи, які пізніше ввійшли в психоаналітичне вчення З. Фрейда, а саме: це визнання важливості несвідомого в життєдіяльності кожної людини, виступ проти нівеляції психіки лише до свідомих актів, підкреслення ролі несвідомого у творчому процесі особистості, спроба осмислення тих складних взаємозв’язків між свідомістю й несвідомим, що існують у внутрішньому світі людини, але далеко не завжди усвідомлюються нею. Більш того, у філософії Е. фон Гартмана порушується питання про можливість усвідомлення несвідомого, що стало предметом спеціального розгляду в психоаналітичному вченні З. Фрейда. У цьому плані для обох мислителів свідомість людини видається більш важливою, ніж несвідоме. Принаймні гартманівська філософія зовні зорієнтована на необхідність розширення сфери свідомого.

Е. фон Гартман виступив проти ототожнення «психічного» і «свідомого». «Несвідоме психічне» рівноправне зі «свідомим психічним». Позиція Е. фон Гартмана полягає в тому, що комплекси уявлень, відчуттів і почуттів – це феномени, що становлять психічну діяльність, котра протікає за межами свідомості. За його твердженням, несвідоме ділиться на «відносне несвідоме» й «абсолютно несвідоме». Щодо несвідомого ним є психічні феномени, наявні в душі індивідуума, які не потрапляють у його вищу, центральну свідомість. Ці феномени діють на рівні свідомості. У праці «Суть світового процесу або Філософія несвідомого: Несвідоме в явищах тілесного і духовного життя» знаходимо: «Несвідоме в інстинкті, яке дає кожному суть про те, що йому потрібно для самозбереження і для чого недостат-

ньо його свідомого мислення» [2, с. 283]. Абсолютне несвідоме – це психічна діяльність, яка не проникає в свідомість і не є її предметом. Тому воно ніколи, ніяк і ніким не вловлюється. Але продукт несвідомого тією мірою, якою не є психічним явищем, усе ж є свідомістю. Усе пасивне, на думку Е. фон Гартмана, тією чи іншою мірою усвідомлюється. Будь-яка активність має несвідомий характер. Тому тільки несвідоме продуктивне, а свідомість суто рецептивна й не здатна до дії. Так, Е. фон Гартман у праці «Суть світового процесу або Філософія несвідомого: Метафізика несвідомого» пише: «Свідомість сама для себе, звичайно, не може бути метою. Зі стражданнями вона народжувалась, зі стражданнями влощить своє існування, стражданнями вона купує своє підвищення» [3, с. 365].

О. Кюльпе, один із засновників критичного раціоналізму і творець Вюрцбурзької школи психології мислення, високо оцінив праці Е. фон Гартмана. Він прагнув показати, що майбутнє філософії належить науковій метафізиці, яка враховує й доповнює досягнення спеціальних дисциплін і прогресивного пізнання об’єктивної реальності. У праці «Нариси сучасної німецької філософії» він пише: «... гартманівській метафізиці належать заслуги з’ясування того, що дійсність свідомості, з одного боку, та реальність, яку ми знаємо й намагаємося визначити в реальних науках, з іншого боку, – дві абсолютно різні речі» [6, с. 106]. Вплив Е. фон Гартмана на З. Фрейда очевидний, що стосується і ставлення до проблеми свідомості. Небажання З. Фрейда цитувати Е. фон Гартмана, швидше за все, треба пояснити не його антисемітськими поглядами, а бажанням З. Фрейда виглядати першовідкривачем несвідомого. Е. фон Гартман спирався на погляди А. Шопенгауєра та Ф. Шеллінга. Ф. Шеллінг уважав, що несвідоме як першоджерело всього сущого належить до сфери світового духу. Воно просякає як життєдіяльність людини, так і всі потойбічні сфери світу. Ф. Шеллінг постійно підкреслював, що природа починається в несвідомому й поступово доходить до появи свідомого та розумного життя, на противагу естетичній діяльності, де все починається зі свідомості й закінчується несвідомим. Примирення всіх протиріч можливе лише в Абсолюті, яким, по суті, є Бог. У ньому криється загальна основа для гармонії між свідомістю й несвідомим. У такому разі абсолют ототожнюється з несвідомою волею.

За аналогією з А. Шопенгауєром, Ф. Ніцше також визнає несвідоме необхідною умовою будь-якої досконалості. Але, на

відміну від А. Шопенгауера, несвідоме у Ф. Ніцше не має глобальних характеристик, тому що для нього не існує поняття онтологічного несвідомого. Ф. Ніцше апелює безпосередньо до людини, постулюючи тезу про споконвічні властивості людської істотної несвідомої «волі до влади». Вона є рушійною силою як будь-якої людської діяльності, так й історичного процесу загалом. Питання ж про співвідношення свідомого й несвідомого вирішується у Ф. Ніцше в шопенгауерському дусі: свідомість людини індивідуальна, вона засуджена, може взагалі зникнути, поступитися місцем цілковитому автоматизму, оскільки стосовно несвідомого свідомість відіграє вторинну роль. Ці погляди Ф. Ніцше використані фрейдистами під час конструювання своїх теорій. Ці ідеї відображено в психоаналізі самого З. Фрейда, а таке основне поняття філософії Ф. Ніцше, як «воля до влади», стало одним із центральних пунктів індивідуальної психології А. Адлера.

Цікавим є аналіз підходу до свідомості Ф. Ніцше американського філософа-аналітика А. Данто. Аналізуючи його праці, він говорить, що для Ф. Ніцше свідомість завжди становила небезпеку для людського організму. Для Ф. Ніцше свідомість – це всього лише нерозвинутий «орган» нашої облуди. Свідомість пізно заявила про себе в процесі людської еволюції, сфера її застосування та функції неясні, а здібності далекі від оптимальних. І поки свідомість не розвинеться, людина буде мати потребу в захисті від інстинктів з боку несвідомого, щоб ми могли звертати увагу на інші речі. Ф. Ніцше наполягає на тому, що свідомість не потрібна індивіду, він цілком міг би існувати за допомогою інстинктивних та автоматичних дій. Необхідність свідомості пов'язана зі стосунками між індивідами. Ф. Ніцше висуває тезу, в якій він називає її «дуже ризикованим припущенням». Він вважає, що глибокою помилкою було б розглядати свідомість як окремий атрибут і вищу форму індивідуального існування, а швидше як «знаряддя нашого колективного життя» [4, с. 144–145].

У праці «Воля до влади» Ф. Ніцше пише: «Зазвичай приймають саме свідомість за загальний сенсоріум і вищу інстанцію, тоді як вона є лише засіб взаємного спілкування, вона розвинулася з повідомлення й в інтересах повідомлення. Повідомлення розуміється тут як вплив зовнішнього світу на нас і наші необхідні при цьому реакції, рівною мірою як і наші дії на зовнішній світ. Свідомість не є керівництво, але лише орган керівництва» [8, с. 257]. На думку Ж. Дельоза, З. Фрейд за аналогією з Ф. Ніцше вважав, що свідомість – це сфе-

ра Я, яка піддається впливу зовнішнього світу. Свідомість визначається не стільки щодо екстеріорності в термінах реального, а скільки в установленні переваги в термінах цінностей. Ця різниця є істотною для загальної концепції свідомого й несвідомого. Для Ф. Ніцше свідомість завжди є свідомістю чогось нижчого стосовно вищого, якому це нижче підпорядковується або з яким воно «зливається». Свідомість ніколи не буває свідомістю себе, але свідомістю Я в його ставленні до себе. Це не свідомість пана, а свідомість раба, яка щодо пана не зобов'язана що-небудь усвідомлювати. Свідомість зазвичай проявляється тоді, коли якесь ціле хоче підкоритися вищому цілому [5, с. 103].

Висновки з проведеного дослідження. Розв'язувана на філософському рівні проблема змісту психічної реальності абсолютно чітко виявила полярні позиції, займані різними філософськими школами: традиційну точку зору, згідно з якою в змісті психіки немає нічого, чого не було б у свідомості, і точку зору, котра визнає, що в психіці людини поряд зі свідомістю є сфера несвідомого, яка за своїми масштабами значно перевершує сферу свідомого. Остання широко простежувалася в працях не тільки філософів, а й дослідників природи в другій половині XIX століття. Тим самим до початку XX століття підготовлено ґрунт для виникнення такого вчення, як психоаналіз, що поставив проблему несвідомого в центр своїх теоретичних і практичних пошуків.

У європейських філософських системах аналіз духовної діяльності людини й осягнення її суб'єктивно-особистісних характеристик здійснювалися за допомогою абстрактного мислення, абстрактного міркування про людську душу. Найбільш доступним і, мабуть, єдиним методом пізнання внутрішньопсихічних явищ протягом багатьох століть залишався метод інтроспективного бачення людини, оснований на здатності й умінні суб'єкта проникнути в сутність своїх внутрішніх переживань. Передбачалося, що тільки за допомогою свідомості, завдяки здатності людини спрямовувати свідомість на саму себе, пильно вдивлятися в глибини своєї душі можна виявити в чистому вигляді й описати внутрішньопсихічні процеси.

Цей погляд на можливість пізнання людини зумовлювався станом природничо-наукового знання, який не давав змоги під час дослідження психічних процесів використовувати методи точних наук. Саме тому інтроспективний метод дослідження людини, її внутрішнього духовного життя залишався переважаючим аж до XX століття.

Успіхи розвитку природознавства в XIX столітті змусили засумніватися в ефективності й надійності інтроспективного вивчення внутрішнього світу людини, повірити в плідність використання природничо-наукових методів у ході аналізу психічної діяльності.

В основу класичного психоаналізу покладено ідеї не тільки «описової», а й «пояснювальної психології». Класичний психоаналіз З. Фрейда був спробою синтезу двох площин дослідження людської природи: розгляду природних елементів людини, розкриття психічних потягів людини, її внутрішнього світу, сенсу людської поведінки і значення культурних і соціальних утворень для формування психічного життя людини та її психологічних реакцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Автономова Н.С. Познание и перевод. Опыты философии языка. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 704 с.
2. Гартман Э. Сущность мирового процесса, или Философия бессознательного: бессознательное в явлениях телесной и духовной жизни / предисл. и введ. А.А. Козлова. Москва : КРАСАНД, 2010. 322 с.
3. Гартман Э. Сущность мирового процесса, или Философия бессознательного: метафизика бессознательного / предисл. и введ. А.А. Козлова. Москва : КРАСАНД, 2010. 440 с.
4. Данто А. Ницше как философ / пер. с англ. А.А. Лавровой. Москва : Идея-Пресс ; Дом интеллектуальной книги, 2001. 280 с.
5. Делёз Ж. Ницше и философия / пер. с фр. О.В. Хомы ; под ред. Б.С. Скуратова. Москва : Ад Маргинем, 2003. 392 с.
6. Кюльпе О. Очерки современной германской философии / пер. с нем. С.А. Чулок ; вступ. ст. И.В. Журавлева. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 152 с.
7. Нири К. Философская мысль в Австро-Венгрии. Москва : Мысль, 1987. 192 с.
8. Ницше Ф. Сочинения. В 5 т. Санкт-Петербург : Азбука ; Азбука-Аттикус, 2011. Т. 4. 384 с.
9. Сосланд А. Что же сделал для нас этот человек? К 150-летию Зигмунда Фрейда. Юбилейное эссе. *Логос*. 2006. № 1(56). С. 170–185.
10. Современная западная философия. Энциклопедический словарь / под ред. О. Хеффе, В.С. Малахова, В.П. Филатова. Москва : Культурная революция, 2009. 392 с.
11. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2006. 400 с.
12. Фрейд З. Собрание сочинений. В 26 т. Санкт-Петербург : Восточноевропейский институт психоанализа, 2006. Т. 3 : Одержимость дьяволом. Паранойя. 256 с.
13. Фрейд З. Собрание сочинений. В 26 т. Санкт-Петербург : Восточноевропейский институт психоанализа, 2012. Т. 5 : Фобические расстройства. Маленький Ганс. Дора. 370 с.
14. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / пер. с фр. И.К. Стаф. Москва : ЛСТ ; ЛСТ МОСКВА, 2010. 698 с.
15. Шерток Л., Соссюр Р. Рождение психоаналитика. От Месмера до Фрейда / пер. с франц., вступ. ст. Н.С. Автономовой. Москва : Прогресс, 1991. 228 с.
16. Шопенгауэр А. Сочинения. В 6 т. Москва : ТЕРРА-Книжный клуб ; Республика, 2001. Т. 2 : Мир как воля и представление. 560 с.
17. Шпигельберг Г. Феноменология в психоанализе. *Логос*. 2006. № 6(57). С.167–183.
18. Garrett D. The Cambridge Companion to Spinoza. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 465 p.